

BOLALAR VA O'SMIRLARDA XULQ OG'ISINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

*Umarov Baxriddin Mengboevich,
Alfraganus universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida professori,
psixologiya fanlari doktori*

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.081>

Аннотация: Мақоллада жамият томонидан ishlab chiqilgan, umumxalq irodasiga muvofiq harakatda bo'ladigan tartibotlar, bevosita xalq urf-odatlarini, o'z istak maqsadlariga muvofiqlashgan amaliy udumlar bilan uyg'unlashib ketgan va turmushda, ijtimoiy hayotda amal qilinadigan ijtimoiy me'yorlar tahlili hamda deviant xulq-atvor, uning mohiyati, tavsifi bayon etilgan. Xususan, voyaga etmaganlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi demografik, farzandlar va ota-onalarning ma'lumotlilik darajasi, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, oilaviy shart-sharoiti, turmush tarzi, gender va yosh davri xususiyatlari kabi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: xulq-atvor, xulq og'ishi, deviant xulq, oilaviy muhit, ijtimoiy-psixologik omillar, oila muhiti, demografik, hududiy omillar, tarbiya buzilishi, turmush tarzi, guruhiy ta'sir, yosh davri xususiyatlari, ijtimoiy me'yorlar.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОТКЛОНЕНИЯ ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

*Умаров Бахриддин Менгбоевич,
Профессор кафедры «Педагогика и психологии» Университета Альфраганус, доктор
психологических наук*

Аннотация: В статье анализируются выработанные обществом социальные нормы, действующие в соответствии с волей народа, обычаями народа, практическими действиями в соответствии с целями своего желания, а также социальные нормы, которые наблюдаются в браке и общественной жизни, а также девиантное поведение. Описан характер, его сущность и описание. В частности, были проанализированы такие социальные факторы, как демография, уровень образования детей и родителей, социально-экономическое положение семьи, семейные условия, образ жизни, половозрастные особенности, влияющие на возникновение отклонений поведения и нарушений обучения у несовершеннолетних - психологические факторы.

Ключевые слова: поведение, отклонение поведения, девиантное поведение, семейное окружение, социально-психологические факторы, семейное окружение, демографические, региональные факторы, образовательные нарушения, образ жизни, групповое влияние, возрастные особенности, социальные нормы.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF BEHAVIORAL DEVIATION IN CHILDREN AND ADOLESCENTS

*Umarov Baxriddin Mengboevich,
Professor of the Department of «Pedagogy and Psychology» at Alfraganus University,
Doctor of Psychology*

Abstract: The article describes an analysis of social norms developed by society, acting in accordance with the will of the people, the customs of the people, practical actions in accordance with the goals of their desires, as well as deviant behavior; its nature and description. In particular, the occurrence of behavioral deviations and educational disorders in minors is influenced by socio-psychological factors, such as the demographic, educational level of children and parents, the socio-economic status of the family, family conditions, lifestyle, age characteristics, were analyzed.

Key words: behavior, behavioral deviation, deviant behavior, family environment, socio-psychological factors, family environment, demographic, regional factors, educational disorders, lifestyle, group influence, age characteristics, social norms.

Ma'lumki, tarbiyaning umumiy ijtimoiy vazifasi - yosh avlodga bilim, ko'nikma, ijtimoiy tajriba

va axloq normalarini shakllantirishdan iborat. Shu maqsadda yosh avlodga tarbiya berish maqsadga yo'naltirilgan tarbiyaviy ta'sir, ijtimoiy hayotda munosabatga kirishish me'yorlarini va shu asosda zaruriy shart-sharoit yaratishni nazarda tutadi.

Xulq og'ishi muammolarini ilmiy va nazariy jihatdan o'rganilishi uchun imkoniyat yaratilib, o'rganila boshlandi. Ammo jamiyatda deviantga, xulq-atvorga manba bo'laoladigan holatlar jahondagi boshqa xalqlarga nisbatan Markaziy Osiyo halqlarida uzoq o'tmishdan oldin paydo bo'lgan bo'lib, ijtimoiy me'yordan chetga chiqish, axloq-odobdan chekinish holatlariga qat'iy man qilingan, yo'l qo'yilmagan, harakatdagi qonundan ham ta'sirchan kuchga ham dunyoviy, ham diniy yo'l bilan, insonlar ruhiyatiga ta'sir etguvchi kuchga aylangan va hozir ham xalqimiz ana shu ijtimoiy me'yorlar doirasida yashamoqda. Chunki ijtimoiy hayotda, jamiyatda insonlar faoliyatini, ularning xatti-harakatlarini, xulq-atvorlarini diniy, dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy me'yorlar boshqaradi.

Shaxs xulq-atvoridagi og'ishning ijtimoiy-demografik, yosh va gender xususiyatlarini o'rganish voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari to'g'risidagi nisbatan to'laroq ma'lumotlar olish imkoniyatini beradi. Shuningdek, voyaga etmaganlar o'rtasidagi xulq og'ishining yosh davriga ko'ra, qiyosiy tahlil qilish bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi kelib chiqishining yosh davri xususiyatlariga bog'liq bo'lgan mexanizmini ochib berishga yordam beradi hamda voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish va ular samaradorligining oshishiga yordam beradi.

M.N.Alemaskin, Z.V.Baeryunas, A.M.Dolgova, A.A.Vdovchenko, I.P.Bashkatov, A.S.Belkin, N.D.Levitov, Yu.V.Gerbeev, A.V.Zavalyuk, A.I.Ostrovskiy, B.A.Mirenskiy, A.I.Kochetov, S.V.Kudryavsev, U.S.Djekebaev, Y.Karakterov, Q.Abdurasulova, Z.S.Zaripov, G'.B.Shoumarov, E.G'oziev, V.M.Karimova, B.M.Umarov, N.G'.Komilova, N.A.Sog'inov, G.N.Tulaganova kabi psixolog va pedagog olimlarning ta'kidlashlaricha, bolalarning ongi, xulqi hamda faoliyati mazmunini ularni qurshab olgan muhit belgilaydi. Ijtimoiy muhitdagi nosog'lomlik esa bola ongi va xulqida turli xil og'ishlarni keltirib chiqaradi.

Kuzatish va tadqiqotlarimiz natijalaridan ma'lum bo'lishicha, bolalar va o'smirlarda turmush sharoitining yaxshi yoki yomonligi holati hamxulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishida asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Bunga ko'ra, o'rganilgan respondentlarning 70,19% oilada yomon sharoitda yashashligi ma'lum bo'ldi. 29,81% xulq og'ishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlar oilada yaxshi sharoitda yashaganliklari kuzatildi. (1-jadval)

1 - jadval

Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlarning ijtimoiy shart- sharoitlari ko'rsatgichlari (% hisobida)

№	Yosh davri	Qish-loq	Shahar	Yaxshi sharoitda yashaydi	Yomon sharoitda yashaydi	Ko'p qavatli uyda turadi	Hovlida turadi
1.	12-15 yosh	45,80	54,20	28,38	71,62	67,48	32,42
2.	16-17 yosh	42,61	57,39	31,42	68,58	62,30	37,00
3.	O'rtacha	43,26	56,74	29,81	70,19	64,32	35,68

Kuzatishlarimizdan ma'lum bo'lishicha, hovlida yashayotgan bolalar va o'smirlarga nisbatan, ko'p qavatli uylarda yashayotgan bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishi darajasi holati bir muncha yuqoridir. Buning sababi yuqorida ta'kidlanganidek, aholi qatlamining zichligi bilan bir qatorda

mahalla, qo'ni-qo'shnicilik ta'sirining sustligi, shaxslararo munosabatlar doirasining kengligi, ijtimoiy nazoratning sustligi va shu kabilarga bog'liqdir.

Xalqimizda "Bir bolaga etti qo'shni ham ota, ham ona", "Otang mahalla, onang mahalla" degan naqlar mavjud. Zero, mahallalar xonadonlarida farzandlar qariyalarning, mahalla faollarining ko'z o'ngida o'sib, voyaga etadi. Mahalla oqsoqoli va uning har bir yoshi katta a'zosi mahalla bolasinig nojuya xatti-harakatini, tamaki chekishi, birovlariga gap otib turishini ko'rib-ko'rmaslikka olmasdan, hech bo'lmaganda ularga fikr bildirish, pand nasihat qilish, ularni to'g'ri yo'lga boshlash mahalla bolalari orasida g'ayriqonuniy xulqning kelib chiqishini oldini olishga muayyan darajada xizmat qiladi. Natijada mahallalardagi ana shunday an'anaviy qo'ni-qo'shnicilik ta'sirining yuqoriligi voyaga etmaganlarda xulq og'ishi darajasining pasayishiga olib keladi. Afsuski, bugungi kunda mahalla bolasi nojo'ya harakatni qilib o'tirsa ham ayrimlar menga nima, ota-onasi borku, mening farzandim bo'lmasa deya unga aralashishni o'ziga ep ko'rmaydiganlar ham uchrab turadi. Bunday holat o'z-o'zidan bolalar va o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining kelib chiqishiga imkoniyat yaratadi. Ota-onasi, mahalla a'zosi nazoratidan chetda qolgan o'smir o'zini erkin, mustaqil deb bilib, turli xil g'ayriqonuniy, g'ayriaxloqiy harakatlarni amalga oshirishlari mumkin.

Tadqiqotimiz natijalarining ko'rsatishicha, bolalar va o'smirlarning ma'lumotlilik, bilimlilik darajasi ham xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Sir emaski, ma'rifatlilik, ilm olishga nisbatan bo'lgan intilish, aqliy va ma'naviy barkamollik voyaga etmaganlarni sog'lom turmush tarziga, axloqiy va huquqiy qoidalarga itoat etishga etaklaydi. Aksincha, maktabga borishdan bo'yin tovlash, darslarni o'z vaqtida bajarmaslik, bilim olishga nisbatan qiziqishning yo'qligi bolalar va o'smirlarda turli xil g'ayriqonuniy xatti-harakatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Buni tadqiqotimizdan olingan natijalar ham ko'rsatib turibdi. Bunga ko'ra, o'rganilgan respondentlarning eng ko'p qismi 8-9 sinf ma'lumotiga (51,14 %) ega bo'lgan bo'lsalar, 28,25% 10-11 sinf ma'lumotiga, 9,41% 6-7 sinf ma'lumotiga ega ekanligi aniqlandi. (2-jadval).

Shuningdek, tadqiqotimizda o'rganilgan respondentlarning 10,40 % ni o'rta maxsus bilim yurti talabalari tashkil qildi. Yosh davriga ko'ra, tahlil qilganimizda 14-15 yoshdagi voyaga etmagan xulq og'ishiga ega bo'lganlar asosan 8-9 sinf ma'lumotiga (72,64%), 16-17 yoshda esa ko'proq 10-11 sinf ma'lumotiga (41,60%) ega ekanliklari aniqlandi. (2-jadval).

2 - jadval

Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan voyaga etmaganlarning ma'lumoti darajasi ko'rsatkichlari (% hisobida)

№	Ma'lumoti	11-13 yosh	14-15 yosh	16-17 yosh	O'rtacha
1	1-5 sinf	-	-	0,80	0,80
2	6-7 sinf	22,14	12,74	3,42	9,41
3	8-9 sinf	77,86	72,64	35,26	51,14
4	10-11 sinf	-	11,80	41,60	28,25
5	Kasb-hunar kolleji o'quvchisi	-	2,72	18,90	10,40

Tadqiqotimiz natijalarining ko'rsatishicha, o'rganilgan respondentlarning katta qismi o'qish faoliyatidagi o'zlashtirish ko'rsatkichi ancha past darajaga ega bo'lganlarni tashkil etadi. Xususan, respondentlarning 48,62 foizi maktabda fanlarni yomon o'zlashtirganliklari bilan ajaralib turadiganlardir. Atigi 10,60 foiz respondentlar fanlarni o'zlashtirishda biroz yaxshi natijalarga ega ekanliklarining guvohi bo'ldik. Shuningdek, ularning 13,45 foizi 1 yil sinfdan qolganlar bo'lsa, 6,49 foizi 2 yil sinfdan qolganlarni tashkil qiladi. (3-jadval)

Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan voyaga etmaganlarda o'qishga nisbatan qiziqishning sustligi, maqsadli faoliyatning yo'qligi, o'z kelajagi haqida o'ylash, kelajakda qaysi mutaxassislikni egallashga nisbatan intilishning yo'qligi holatlari ham kuzatildi. Shuning uchun ham xulq og'ishiga ega

bo'lgan bolalar va o'smirlar o'rtasida fanlarni a'lo bahoga o'zlashtirayotganlar deyarli uchramadi.

3 - jadval

Xulq og'ishi va tarbiya buzilishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlarning o'qish faoliyatidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari (% hisobida)

№	O'qish faoliyati ko'rsatkichlari	11 – 13 yosh	14 – 15 yosh	16 – 17 Yosh	O'rtacha
1.	O'zlashtirish darajasi yaxshi	14,8	8,4	3,6	10,6
2.	O'zlashtirish darajasi o'rtacha	28,7	24,7	17,3	20,8
3.	O'zlashtirish darajasi yomon	40,0	45,3	53,1	49,0
4.	1 yil sinfda qolgan	12,3	15,4	17,4	13,2
5.	2 yil sinfda qolgan	4,2	6,2	8,6	6,4

Tadqiqotimiz natijalaridan ma'lum bo'lishicha, bolalar va o'smirlarning to'liq (TO), noto'liq (NTO) oilalarda va ota-onalarning ikkalasi ham yo'qligi natijasida qarindoshlari yoki boshqa birovlarining qaramog'ida tarbiyalanishlari holati ham ularda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi aniqlandi. Buni tadqiqotimizda oilada ota-onalardan birining yoki ikkalasining ham yo'qligi bolalar va o'smirlarda xulq og'ishini keltirib chiqaruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'lganligi (31,78-12,68%) ko'rsatib turibdi. Shuningdek, ota-onalardan birining ilgari sudlanganligi holati ham bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi kuzatiladi. Bunga ko'ra, ota-onalardan biri ilgari sudlangan oilada tarbiyalangan bolalarda xulq og'ishi ko'rsatkichi 30,52 foizni ko'rsatgan bo'lsa, ota-onalari sudlanmagan oilalarda tarbiyalangan bolalar va o'smirlar o'rtasidagi bu ko'rsatkich 8,68 foizni tashkil qiladi. (4-jadval)

4 - jadval

Xulq og'ishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlarning oilaviy tarbiya sharoitiga ko'ra tarbiyalanganlik ko'rsatkichi (% hisobida)

№	Oilaviy tarbiyalanganlik sharoiti	Y o s h d a v r l a r i			O'rtacha
		11 - 13 yosh	14 – 15 yosh	16 – 17 yosh	
1.	Ota-onasi tarbiyasida	26,48	18,76	12,29	16,36
2.	Ota-onadan birining tarbiyasida	32,76	30,68	26,72	31,78
3.	Ikkalasi ham yo'q oilada	10,52	11,74	16,22	12,66
4.	Ota-onalardan biri sudlangan oilada	20,74	28,86	38,46	30,52
5.	Ota-onasi sudlanmagan oilada	9,60	9,96	6,65	8,68

Jadvalda keltirib o'tilgan ko'rsatkichlarni tahlil qilib ko'radigan bo'lsak, oilada ota-onadan birining yoki ikkalasining ham yo'qligi bola tarbiyasida nuqsonlarning kelib chiqishiga, ular faoliyatini nazorat qilishning susayishi va ayrim moddiy-maishiy etishmovchiliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan bolalar va o'smirlar xulqida salbiy o'zgarishlarning kelib chiqishi uchun qulay ijtimoiy-psixologik muhit mavjud bo'ladi, hamda ularning yosh davri va individual-psixologik xususiyatlariga ko'ra, kriminogen muhit bola tomonidan qabul qilinadi va xulq og'ishining

kelib chiqishiga ta'mir ko'rsatadi.

Tadqiqotimiz natijalarining ko'rsatishicha, ota-onalarning ma'lumotlilik darajasi ham bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatadi. Ota-onalarning ilmu-ma'rifat, aqlu-zakovatlilik bolalar tarbiyasiga, ularning shaxs sifatida shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Buni tadqiqotimizdan olingan natijalar ham ko'rsatib turibdi. Bunga ko'ra ota-onalari to'liqsiz va o'rta ma'lumotga ega bo'lgan oilalarda tarbiyalangan bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi darajasi (28,6% - 44,2%) boshqa ma'lumotlilik darajalari ko'rsatkichidan ancha yuqori ekanligi kuzatiladi. (5 - jadval)

5 - jadval

Xulq og'ishiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlar ota-onalarining ma'lumotlilik darajasi ko'rsatgichi (% hisobida)

№	Ma'lumot darajasi	Yo sh d a v r l a r i			O'rtacha
		11-13 yosh	14-15 yosh	16-17 yosh	
1.	To'liqsiz o'rta	27,8	29,7	28,2	28,6
2.	O'rta	45,2	41,4	45,0	44,2
3.	O'rta maxsus	18,6	21,4	17,3	19,7
4.	Oliy	8,4	7,5	9,5	7,5

Voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha olingan natijalarni tahlil qiladigan bo'lsak, shahar joylarida voyaga etmaganlar o'rtasida yuzaga kelayotgan xulq og'ishi va tarbiya buzilishining asosiy sabablari sifatida oila va oilaviy munosabatlardagi nosog'lom muhit hamda ota-ona va katta yoshdagi kishilar tomonidan bolalar va o'smirlarning bo'sh vaqtlarini nazorat qilmasliklari, qarovsizlik, turli xil axborotlarning ko'pligi, ota-onalarning davlat ishlari bilan bandligi tufayli ularning bo'sh vaqtlarini nazorat qila olmasliklari va boshqa omillar namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra, voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishi asosan ishchilar yoki hozircha hech qaerda ishlamaydiganlar oilasiga to'g'ri kelayotganligi kuzatiladi. Ammo, tadqiqotimizda oliy ma'lumotlilar, ota-onalari rahabarlik lavozimida ishlayotgan oilalarning farzandlarida xulq og'ishi namoyon bo'lishi holalari kuzatilganligining ham guvohi bo'lamiz. Shuningdek, oilaning moddiy-maishiy shart-sharoiti, turmush tarzi, iqtisodiy imkoniyati va tarbiyaviy ta'sirchanlik darajasi bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik sabablar sifatida namoyon bo'lishi kuzatildi.

Yukoridagilar yuzasidan quyidagi xulosalarga kelindi.

1. Xulq og'ishiga ega bo'lgan voyaga etmaganlar shaxsida asotsiallik, psixik beqarorlik, impulsivlik, qo'zg'aluvchanlik, hissiyotga beriluvchanlik, gipertimlik, affektga moyillik va boshqa shu kabi xususiyatlar kuzatiladi. Shuningdek, bolalar va o'smirlar shaxsidagi nevrotizm, psixotizm va yosh davri xususiyatlari ham xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

2. Voyaga etmaganlarda yosh davri inqirozlari xususan, o'smirlik yoshi davri inqirozi, o'tish davri qiyinchiliklari hamda ularning psixofiziologik taraqqiyotidagi noturg'unlik, akseleratsiya jarayonlari, pubertat davri rivojlanish xususiyatlari, taqlidchanlik, emansipatsiya (kattalar nazorati va kuzatuvdan ozod bo'lishga intilish), gedonistik (o'zgacha usullardan zavq-shavq olish, lazzatlanish) psixologiya, guruhlanish reaksiyasi va qarama-qarshi nuqtai nazar reaksiyasining namoyon bo'lishi va boshqalar xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta'sir qiladi.

3. Voyaga etmaganlarda xulq og'ishi ko'rsatgichi aholi qatlami zich, shaxslararo munosabatlar

doirasi keng hisoblangan hududlar va shahar joylarida boshqa hududlar va qishloq joylariga nisbatan yuqoridir.

4) voyaga etmaganlar va ularning ota-onalarining ilmlilik, ma'lumotlilik darajasi, farzandlarning noto'liq oilalarda tarbiyalanayotganligi va oilada moddiy-maishiy shart-sharoitning etarli emasligi kabilar voyaga etmaganlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillar sifatida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

Ганюшкина И.С. Неблагополучная семья и девиантное поведение несовершеннолетних: Учебное пособие - М.: 2006. Издател. МПСИ. - 345 с.

Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) – М., 2007, 4-ое издание. - 285 с.

Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. Учебное пособие для вузов. – М., 2008, Издательство «Реч» - 346 с.

Умаров Б.М. Семейные факторы социального риска и отклонения поведения несовершеннолетних. // УзГМУЯ, сборник материалов научно-практической конференции «Молодой ученый - 2006» Ташкент, 2006. - С. 193-197.

Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga etmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. Monografiya T.: 2009. B.78.